

TEISMINIO PRECEDENTO PRIVALOMUMO PROBLEMA LIETUVOS
TEISINĖJE SISTEMOJE

Rytis Jokubauskas *

*Mykolo Romerio universiteto Teisės fakulteto Teisės istorijos katedra
Ateities g. 20, LT-08303 Vilnius
Telefonas 271 45 39
Elektroninis paštas tistk@mruni.lt*

Pateikta 2007 m. kovo 7 d., parengta spausdinti 2007 m. balandžio 20 d.

Santrauka. XX a. pabaigoje ypač išryškėjo romanų-germanų ir anglosaksų teisės tradicijų asimiliacijos tendencijos, turinčios įtakos įvairioms teisės teoretikų pozicijoms dėl teismo precedento, kaip privalomo teisės šaltinio. Teismo precedento problema, išryškėjusi jau 1918–1940 m., lieka svarbi ir nūdienos Lietuvos teisės mokslininkų diskusijose.

Šiame straipsnyje, remiantis teisės aktais, žymių Lietuvos teisės mokslininkų darbais, siekiama atskleisti teismo precedento, kaip teisės šaltinio, sampratą, aptariamas aukščiausios instancijos teismo, kaip oficialaus valstybės teisės aiškintojo, vaidmuo, analizuojamas privalomas teismo precedento pobūdis kai kurių bendrųjų teisės principų kontekste.

Pagrindinės sąvokos: precedentas, teisės šaltinis, teisės aiškinimas, teisės principai.

IŽANGA

Teisės šaltinio sąvoka teisės teoretikų darbuose gana problemiška ir nevienareikšmė. Galima apibendrinti įvairių autorių apibūdinamus teisės šaltinio požymius ir išskirti vienokią ar kitokią teisės šaltinio sampratą. Tradicinės yra tapusios teisės teoretikų diskutuojama plačioji ir siauroji teisės šaltinio prasmės. P. Leonas savo veikale „Teisės enciklopedija“ aiškino sąvoką „teisės šaltinis“ plačiąja prasme, teigdamas, kad „<...> teisės šaltiniai – teisės pažinimo šaltiniai, – visi tie dalykai, kuriuose randame davinių arba pėdsakų tų arba kitų laikų, tos arba kitos visuomenės teisei pažinti, būtent: įstatymų tekstai, papročių užrašai, teismų bylos, metraščiai, literatūros kūriniai ir t. t. <...>“ [12, p. 161]. Siaurąja prasme teisės šaltiniais P. Leonas įvardija „<...> nustatytas, priverčiamas juridines normas <...>“ [12, p. 161]. A. Vaišvila, kalbėdamas apie teisės šaltinio daugia-reikšmiškumą, diferencijuoja teisės normų ir teisinės minties šaltinį, teigdamas, kad „<...> teisinės minties šaltiniai – tai kodeksų, konkrečių įstatymų, papročių te-

kstai, teisės doktrinos, literatūros kūriniai, iš kurių gauname informacijos (žinių) apie juose suformuluotas, komentuotas tam tikros epochos ar šalies teisės normas ir jomis ikūnytas teisinio reguliavimo idėjas<...>“ [17, p. 237]. Teisės normos šaltiniu laikoma teisėkūra technine, procedūrine prasme. Manytina, kad tekstų sąrašas, vardijamas atskleidžiant teisinės minties šaltinio reikšmę, gali būti papildytas teismo precedentu, kuris Lietuvoje, kaip ir kitų kontinentinės teisės sistemos valstybių teisės šaltinių hierarchijoje, nėra formaliai įgijęs tvirtos privalomo teisės šaltinio pozicijos.

H. Kelzenas skyrė šaltinius pozityvistinės teisės prasme (teisės aktuose įtvirtintos teisės normos) bei tuos, kurie faktiškai daro įtaką teisėkūrai arba teisės taikymo funkcijai (moralės principai, teisės doktrina ir kt.). H. Kelzeno nuomone, formaliai įtvirtintos teisės normos saisto teisiškai, o kiti teisės šaltiniai nėra privalomi tol, kol pozityvioji teisės norma nenurodo jų privalomumo, t. y. privalomas neformalus teisės šaltinis tampa tuomet, kai teisės normos tekstas imperatyviai suponuoja nurodyto teisės šaltinio privalomumą teisę taikantiems (ar apskritai visiems, kurie dalyvauja reguliuojant teisinius santykius) subjektams [8, p. 199].

* Mykolo Romerio universiteto Teisės fakulteto Teisės istorijos katedros doktorantas.

Kyla klausimas – ar galime teismo precedentą laikyti teisės šaltiniu, kai valstybėje formaliai nėra įtvirtintas privalomas jo pobūdis? Kokie veiksniai lemia atitinkamas precedento, kaip teisės šaltinio, pozicijas teisės šaltinių hierarchijoje? Kaip sprendžiamos teismo precedentų taikymo problemos Lietuvos teismų praktikoje? Atsakymams į šiuos klausimus būtina ne tik išsami teisės šaltinio sampratos, bet ir teisės aktų bei teisės mokslo atstovų nuomonių analizė.

1. TEISMINIO PRECEDENTO PRIVALOMUMO PROBLEMA LIETUVOS TEISINĖJE SISTEMOJE 1918–1940 METAIS

Savaip interpretuojamo teismo precedentų reikšmė Lietuvos teisės sistemoje buvo diskutuojama jau tarpukario Lietuvos teisės doktrinos atstovų. 1926 m. P. Leonas savo veikalė „Dėl vieno įstatymų aiškinimo“ teigė, kad „<...>įstatymų vykdymas, tat ir jų aiškinimas, turi būti vienodas visai valstybei; dėl to įstatymų aiškinimas ir pavedamas vienai įstaigai. <...>“ [10, p. 17].

Nors iškart paskelbus nepriklausomybę nė vienas teisės aktas *expressis verbis* nenumatė Vyriausiojo Tribunolo pareigos aiškinti teisę, P. Leonas minėtame veikalė konstatuoja pavesto teisės aiškinimo Lietuvoje faktą, nurodydamas, kad Vyriausiojo Tribunolo išaiškinimai žemesnės instancijos teismų turi būti vertinami kaip autoritetinga nuomonė, o kai kuriais atvejais kai kurie išaiškinimai įgyja įstatymo galią. Nebuvo reglamentuota procedūra, kuria teismo sprendimo dalis, sukurianti bendrą teisės normą, būtų perkeliama į įstatymo tekstą, tačiau pagal tuo metu galiojusį Civilinio proceso įstatymo 10 straipsnį teismas negalėjo stabdyti bylos sprendimo dėl to, „kad įstatymai esą neaiškūs, nepilni, kits kitam prieštarauja, arba kad kurio įstatymo stinga“ [13, p. 115], todėl sprendžiant ginčus teismai privalėjo laikytis ankstesnių Vyriausiojo Tribunolo išaiškinimų panašaus turinio bylose.

1919 m. sausio 16 d. Teisingumo ministerio pasirašytas Paaiškinimas įstatymui „Laikinas Lietuvos teismų ir jų darbo sutvarkymas“ įtvirtina kasacinės instancijos viziją, numatant ateityje įsteigus kasacinę instanciją priskirti jai vienodo teisės aiškinimo visai valstybei funkciją [5, p. 705]. Tik 1933 m. Teismų santvarkos įstatymo 90–94 straipsniuose paskelbta Vyriausiojo Tribunolo kompetencija aiškinti teisę, tačiau nors teismai vadovavosi Vyriausiojo Tribunolo sprendimais, įstatymai nenumatė besąlyginės teismų pareigos tai daryti. Be to, buvo plačiai diskutuojama apie ribas, kurių, aiškindamas įstatymo normas, o kartu kurdamas teisminį precedentą, Vyriausias Tribunalas neturėjo teisės peržengti.

P. Leonas bandė kritikuoti Vyriausiojo Tribunolo sprendimus, kurie absoliučiai prieštaravo galiojančių valstybės įstatymų turiniui, abejodamas tokių sprendimų galimybe tapti teisminiais precedentais ir pabrėždamas Vyriausiojo Tribunolo teisėtumo saugojimo funkciją. Vadinas, buvo bandoma ieškoti tam tikrų metodų, kuriais vadovautųsi aukščiausios instancijos teismas, kur-

damas valstybės teisės išaiškinimus ir skelbdamas neskundžiamus sprendimus.

Privalomą Vyriausiojo Tribunolo išaiškinimų pobūdį įrodo prieš paskelbiant nepriklausomybę ir 1918–1940 m. laikotarpiu galiojusių teisės aktų struktūra. 1918 m. Laikinosios Konstitucijos Pamatinių Dėsnių 24 straipsnį skelbė: „Srietyse, kuriose Lietuvos valstybės nėra išleista naujų įstatymų, laikinai palieka tie, kurie yra buvę prieš karą, kiek jie neprieštarauja Laikinosios Konstitucijos Pamatiniams Dėsniams“ [2]. Perimtas iš Rusijos teisės sistemos Rusijos imperijos 1903 m. Baudžiamasis statutai taip pat pabrėžė kasacinio teismo išaiškinimų reikšmę. Neapsiribojama įstatymo teksto išdėstymu – atitinkamos teisės normos turinį atskleidžia Rusijos Aukščiausiojo Teismo išaiškinimų cituojamos ištraukos. Jau 1933 m. buvo išleistas Baudžiamasis statutai su papildomais baudžiamaisiais įstatymais ir komentarais, sudarytas iš Rusijos Senato ir Lietuvos Vyriausiojo Tribunolo sprendimų bei kitų aiškinimų – aki-vaizdus įrodymas, kad buvo siekiama suvienodinti teismų praktiką sprendžiant bylas.

2. TEISMINIO PRECEDENTO PRIVALOMUMO PROBLEMA LIETUVOS TEISINĖJE SISTEMOJE NUO 1990 METŲ

Aki-vaizdu, kad XX ir XXI amžių sandūroje ėmė ryškėti bendrosios ir kontinentinės teisės sistemų asimiliacijos požymiai. Tačiau Lietuvos teisės aktai neįtvirtina aiškios teismo precedentų, kaip teisės šaltinio, pozicijos bei privalomo pobūdžio. Lietuvos Respublikos teismų įstatymo 33 straipsnyje įtvirtinta teismo precedentų reikšmė Lietuvos teisės sistemoje: „<...>teismai <...> atsižvelgia į Aukščiausiojo Teismo biuletenyje paskelbtas šio teismo nutartis bei Vyriausiojo administracinio teismo biuletenyje paskelbtas šio teismo sprendimus, nutarimus ir nutartis“ [4]. Šiame Teismų įstatymo straipsnyje įtvirtinta nuostata pagrindžia valstybės suformuotą griežtai centralizuotą teisėkūros politiką. Visų pirma, Lietuvoje rekomendacinio pobūdžio sprendimus žemesnės instancijos teismams priima tik Lietuvos Aukščiausiasis Teismas, todėl pati teismo precedentų samprata gerokai skiriasi nuo bendrosios teisės sistemoje susiformavusios tradicinės sampratos. Antra vertus, Konstitucijoje deklaruota teismo pareiga sprendžiant bylas vadovautis vien įstatymu, sustiprina precedentų, kaip teisės šaltinio, rekomendacinio pobūdžio įtvirtinimą Lietuvos teisės sistemoje.

Teisinga teigti, kad kasacinės instancijos teismas valstybėje atlieka „teisės aiškintojo“ vaidmenį. Teisės aiškinimu įprasta laikyti intelektinę veiklą, kuria atskleidžiamas teisės normos turinys. Teisinėje valstybėje teisę aiškina valstybės institucijos, pareigūnai, teisės mokslo atstovai. Ar kiekvienas bandymas atskleisti teisės normos turinį yra vienodai reikšmingas? Žemesnių instancijų teismai, priimdami sprendimus, gali remtis valstybės institucijų, pareigūnų ar teisės mokslo teoretikų teisės aiškinimu, teismai gali patys aiškinti teisės normas, kuriomis grindžiamas byloje priimamas sprendimas. Tačiau tik aukščiausios instancijos teismo išaiš-

kinimuose įtvirtintas teisės normų aiškinimas yra nesunkiamas ir privalomas visiems valstybėje veikiančioms teisės subjektams. Tačiau tokiu atveju valstybėje privalo būti įtvirtintas priskirtas teisės aiškinimas, kai kompetentinga institucija įgalioja jos leidžiamas teisės normas aiškinti kitą valstybės instituciją, šiuo atveju – kasacinės instancijos teismą. Bendrosios teisės tradicijos valstybėse įprasta teisės aiškinimo funkciją priskirti bendrosios kompetencijos teismams, kurie ne tik oficialiai aiškina teisę, bet ir kuria privalomo pobūdžio teisminius precedentes, įgyvendindami pavestos teisėkūros funkciją. Pavesto teisės aiškinimo problema Lietuvos teisės sistemoje diskutuotina dėl Aukščiausiojo Teismo praktikos įtakos stiprėjimo žemesnės instancijos teismų sprendimams. Rekomendacinės Aukščiausiojo Teismo išaiškinimų reikšmės įtvirtinimas Teismų įstatyme formaliai paneigia privalomą teismo precedento pobūdį ir pavestą teisės aiškinimą. Tačiau Teismų įstatymo 23 straipsnis apibrėžia Lietuvos Aukščiausiojo Teismo kompetencijos ribas: „Aukščiausiasis Teismas formuoja vienodą bendrosios kompetencijos teismų praktiką aiškinant ir taikant įstatymus ir kitus teisės aktus“ [5]. Akivaizdu, kad tikrinant, ar bendrosios kompetencijos teismai teisingai taiko teisės normas, neatsiribojama nuo jų turinio aiškinimo. Konkretinant veiklos sritis, minėto įstatymo 23 straipsnio 2 dalies 2 punktas akcentuoja rekomendacinę, o ne privalomą kasacinės instancijos teismo išaiškinimų reikšmę: „analizuoja teismų praktiką taikant įstatymus ir kitus teisės aktus ir teikia rekomendacinius išaiškinimus“ [5]. Todėl teisinga manyti, kad Lietuvoje kasacinės instancijos teismas yra neformaliai paskirtas valstybės teisės aiškintojas.

Praktikoje teisminių precedentą, kuriamą kasacinės instancijos teismo, buvo tiesiogiai įprasta laikyti privalomu teisės šaltiniu, nesant privalomumą pabrėžiančios formuluotės įstatymų tekstuose. Tačiau aptarta teismo precedento privalomumo situacija buvo iš esmės pakeista 2006 m. kovo 28 d. Lietuvos Respublikos Konstituciniam Teismui priėmus nutarimą dėl Lietuvos Respublikos Konstitucinio Teismo įstatymo 62 straipsnio 1 dalies 2 punkto, 69 straipsnio 4 dalies (1996 m. liepos 11 d. redakcija), Lietuvos Respublikos teismų įstatymo 11 straipsnio 3 dalies (2002 m. sausio 24 d. redakcija), 96 straipsnio 2 dalies (2002 m. sausio 24 d. redakcija) atitikties Lietuvos Respublikos Konstitucijai [20]. Konstitucinis Teismas atskleidė Lietuvoje veikiančios keturių grandžių bendrosios kompetencijos teismų sistemos reikšmę ir nurodė, kad teisė apskusti aukštesnės instancijos bendrosios kompetencijos teismams pirmosios instancijos teismo baigiamąjį aktą užtikrina galimybę ištaisyti žemesnės instancijos teismų padarytas fakto ir teisės klaidas. Konstitucinis teisinės valstybės principas sudaro prielaidas vienodai bendrosios kompetencijos teismų praktikai formuoti. Vienareikšmiškai įtvirtinama precedentinės teisės taisyklė – „<...> tokios pat (analogiškos) bylos turi būti sprendžiamos taip pat, t. y. jos turi būti sprendžiamos ne sukuriant naujus teismo precedentes, konkuruojančius su esamais, bet paisant jau įtvirtintų“ [20]. Konstitucinis Teismas nepalieka erdvės interpretuoti suformuoto precedentinės teisės principo.

Šiame Konstitucinio Teismo nutarime taip pat analizuojamos taisyklės ir kriterijai, kuriais privalo vadovautis bendrosios kompetencijos teismai vykdydami teisingumą, bei deklaruojama, kad bendrosios kompetencijos teismai yra saistomi savo pačių sukurtų precedentų, taip pat aukštesnės instancijos bendrosios kompetencijos teismų sprendimų.

Akivaizdu, kad šiuo Konstitucinio Teismo nutarimu Lietuvos teisinė sistema pasuko teismo precedento privalomumo įtvirtinimo teisės aktuose link. Tačiau Konstitucinis Teismas yra tik negatyvus įstatymų leidėjas, ir nors Konstitucinio Teismo priimti nutarimai turi įstatymo galią, diskutuotina, ar nutarime išdėstyti motyvus (ne rezoliucinę nutarimo dalį) galima prilyginti įstatymuose įtvirtintoms teisės normoms. Taip pat atsižvelgiant į aptartas Teismų įstatymo nuostatas bei teisėkūros subjektų iniciatyvas keisti Teismų įstatymą, sunku prognozuoti teismo precedento privalomumo perspektyvas Lietuvoje net ir netolimoje ateityje.

3. TEISMINIS PRECEDENTAS IR BENDRIEJI TEISĖS PRINCIPAI

Kalbant apie teismo precedentą, prasminga šį teisės šaltinį apžvelgti bendrųjų teisės principų kontekste, todėl galima tvirčiau kalbėti apie precedento privalomumą. Neabejojama bendrųjų teisės principų privalomumu. Todėl išnagrinėję, kad precedento, kaip teisės šaltinio, neigimas prieštarauja bent keletui bendrųjų teisės principų, būtų galima daryti išvadą, jog teismo precedentas vis dėlto yra privalomas teisės šaltinis, nepaisant to, kad šis privalomumas nėra formalizuotas Lietuvos teisės aktuose.

Bendrųjų teisės principų, kaip pamatinių vertybių, privalomumu nebuvo abejojama nei 1918–1940 m., nei dabar. Nepaisant to, kad kai kurie iš šių principų nebuvo formalizuoti minimu laikotarpiu, nereiškia, kad jų nebuvo laikomasi.

Sąvoka „bendrieji teisės principai“ išties nėra vienareikšmė, nes įvairioje teisinėje literatūroje galime rasti skirtingą bendrųjų teisės principų turinio apibūdinimą ir nevienodus pačius principus. Vis dėlto teisinėje literatūroje pabrėžiama, kad bendrieji teisės principai yra universalūs visoms teisės šakoms, orientuoja visą teisės sistemą. Šie principai egzistavo per visą teisės istoriją, sudarė teisės esmę.

Dauguma teisės principų išreiškia moralines vertybes (teisingumas, lygybė, laisvė ir pan.), jais remiantis teismas priima ne tik teisinį, bet ir moralinį sprendimą. Aptariant bendrųjų teisės principų ir teismo precedento santykį, atkreipiamas dėmesys į bendruosius principus, susijusius su teisingumo vykdymu, teismų veikla.

Vienu pagrindinių principų neabejotinai reikia laikyti *teisingumą* – universalų teisės principą, prigimtinė prasme reiškiantį moralinę nuostatą, pagal kurią vertinami visi asmenų poelgiai, jų veiksmai įvairiose gyvenimo srityse. Teisingumą galima suprasti materialiuoju ir prigimtiniu požiūriu. Materialiuoju teisiniu požiūriu teisingumas yra materialiosios teisės normų įgyvendinimas valstybės prievarta sprendžiant ginčus dėl teisės

[8, 3]. Prigimtinu požiūriu teisingumas yra matas, kuriuo vertinamas žmogaus elgesys, jo veiksmai įvairiose gyvenimo srityse. Teisingumo principas įtvirtintas ir Lietuvos teisės aktuose – „Teismas, aiškindamas įstatymus ir juos taikydamas, privalo vadovautis teisingumo, protingumo ir sąžiningumo principais“ [4]. Iš to vienareikšmiškai galima daryti išvadą, kad teisingumas, protingumas ir sąžiningumas yra vertybiniai kriterijai, leidžiantys teismui konkrečioje byloje priimti patį teisingiausią sprendimą. Jeigu teismas nesivadovautų prieš tai analogiškoje byloje priimtu sprendimu, negalėtume kalbėti apie teisingumo vykdymą. Teismas yra vienintelė instancija, turinti teisę visuomenės ir valstybės vardu įgyvendinti teisingumą [1]. Šio principo įgyvendinimas priklauso nuo faktinių aplinkybių konkrečiu atveju, jų turinį gali atskleisti tik konkretūs teismo sprendimai. Įstatymų leidėjas, priimdamas įstatymą, negali sukurti taisyklės kiekvienai situacijai, – šiuo atveju teismas remiasi teisingumo, protingumo ir sąžiningumo kriterijais, atsižvelgia į konkrečios situacijos ypatumus, kurių įstatymų leidėjas, priimdamas vieną ar kitą normą, negalėjo numatyti. 1933 m. P. Leonas rašė, kad „formalus įstatymas, kurį reikia gyvenimui taikyti, dažniausiai yra gana seniai sukurtas, kada gyvenimo sąlygos buvo kitokios, negu gyvenamojo laiko sąlygos. Tad teismui ir tenka didelis vaidmuo: vykdyti teisingumą turint seniai išleistus įstatymus ir naujai susidariusias gyvenimo sąlygas“ [11, p. 234]. Taigi jei teismas nebūtų įpareigotas analogiškose situacijose priimti tokius pačius sprendimus, būtų pažeistas teisingumo principas. Šio principo reikšmė ne kartą yra pabrėžęs ir Lietuvos Respublikos Konstitucinis Teismas, savo nutarimuose konstatuodamas, kad vienas iš pagrindinių teisės, kaip socialinio gyvenimo reguliavimo priemonės, tikslų yra teisingumo užtikrinimas. Teisingumo principas yra vienas iš svarbiausių moralinių vertybių ir teisinės valstybės pagrindų. Teisingumas gali būti įgyvendintas užtikrinant tam tikrą interesų pusiausvyrą, išvengiant atsitiktinumų ir savivalės, socialinio gyvenimo nestabilumo, interesų priešpriešos. „Siekti teisingumo reiškia siekti protingos skirtingų interesų pusiausvyros“ [19]. Lietuvos Aukščiausiasis Teismas yra nurodęs, kad teismas, „spręsdamas bylas, privalo siekti, kad jo sprendimai būtų ne tik teisėti, bet ir teisingi“ [21]. Remiantis teisės teoretikų darbais bei teismų praktika, galima daryti išvadą, jog teisingumas yra nesuderinamas su mechaniniu požiūriu į teisės taikymą, o reikalauja iš teismo kūrybiškai aiškinti ir taikyti teisę.

Teismo precedentas reikalingas ne tik esamai teisėkūrai sukonkretinti bei aiškinti. Nesant reikalingo įstatymo ar kai jis neaiškiai reglamentuoja teisinius santykius, teisėjui būtų suteikiama teisė elgtis taip, tarsi jis būtų įstatymų leidėjas, besivadovaujantis tais pačiais teisėkūros principais ir kriterijais [18, p. 286]. Taigi jeigu teismas neturi teisinio precedento teisės, galima daryti prielaidą, jog jis negali užtikrinti efektyvaus teisingumo principo įgyvendinimo. Šiuo atveju teismas apsiriboja materialiuoju teisingumu, priimdamas sprendimus vadovaujasi tik formaliąja teise, nerealizuodamas teisingumo principo prigimtinio aspekto. Būtent prigim-

tinu požiūriu teisingumas suvokiamas visuomenėje, kur teismas laikomas aukščiausia pažeistų teisių gynimo institucija. Labai svarbu, kad teismas, valstybės vardu vykdydamas teisingumą, vadovautųsi ne tik formaliąja teise, bet atsižvelgtų ir į anksčiau analogiškose bylose priimtus sprendimus. Iš to darytina išvada, kad teismo precedentas – privalomas teisės šaltinis, siekiant užtikrinti efektyvų teisingumo principo įgyvendinimą.

Su teisingumo principu glaudžiai susijęs *teisėjų ir teismų nepriklausomumo* principas, kurį taip pat būtina aptarti, kalbant apie pagrindinių teisės principų ir teismo precedento sąveiką. Lietuvos Respublikos Konstitucijos 109 straipsnis nustato, kad teisėjai ir teismai, vykdydami teisingumą, yra nepriklausomi ir klauso tik įstatymo. Ši nuostata pakartota ir kituose teisės aktuose, įtvirtinta tarptautiniuose dokumentuose. Teisėjų ir teismų nepriklausomumo principas reiškia, kad teismas gali teisingai taikyti materialiosios teisės normas ir užtikrinti sąžiningą procesą tik tuomet, jeigu jam nedarys įtakos nei šalys, nei kiti asmenys ar valstybės institucijos. Teisėjų nepriklausomumas yra būtina sąlyga užtikrinant, kad byla nagrinėtų nešališkas ir neutralus teisėjas [10, p. 154]. Teisėjų nepriklausomumas, kaip pagrindinis teismų veiklos principas, buvo pabrėžiamas ir senesnėje Lietuvos teisės doktrinoje. V. Mačys rašė, kad „<...> pirmutinė ir svarbiausioji sąlyga turi būti teisėjų nepriklausomumas“ [14, p. 41]. Šis principas buvo įtvirtintas 1933 m. Lietuvos teismų santvarkos įstatyme, kurio 134 straipsnis nurodė, kad „teisėjas daro sprendimus, klausydamas savo sąžinės ir įstatymų“ [6].

Teismų ir teisėjų nepriklausomumą galima suvokti kaip asmeninį teisėjų nepriklausomumą sprendžiant bylas, t. y. jų nepriklausomumą nuo bylos šalių, politinių partijų ir kitų išorinių jėgų. Kita vertus, šis principas reiškia teismų sistemos nepriklausomumą nuo įstatymų leidžiamosios ir vykdomosios valdžios. Iš abiejų pozicijų darytina išvada, kad tiek pats teismas, tiek teisėjas privalo vadovautis tik teise ir savo teisine sąmone [10, p. 155]. Pastaroji pozicija lyg ir kertasi su nuostata, kad teismai klauso tik įstatymo. Ši kategoriška nuostata visuomet buvo diskusijų ir kritikos objektas. P. Leonas, pakartodamas senuosius romėnų teisininkus, teigė, kad „*Summum jus – summa injuria*“ (griežčiausias įstatymas yra didžiausias neteisingumas). „Įstatymas“ plačiąja prasme yra įstatymų leidžiamoji valdžia, taigi teismas tampa tarsi pavaldus įstatymų leidybos institucijai. Prie šios išvados galima priartėti, jei neigiama teismo precedento privalomumo galimybė. Jeigu teismas „aklai“ vadovaujasi įstatymu, padidėja tikimybė, kad jo sprendimai bus tik teisėti, bet nebus teisingi [11, p. 233–234]. Teisėjų ir teismų nepriklausomumo principas užtikrina, kad teisėjų teisinė sąmonė, išgilinimas į konkrečią situaciją, jos vertinimas, priimami sprendimai negali būti saistomi jokių valdžios institucijų ar kitų išorinių veiksnių. Vis dėlto kalbant apie teismo precedento privalomumą, teisės teoretikai labiau pabrėžia precedento formalizavimo būtinybę, o ne precedentą kaip alternatyvą pozityviajai teisei. Šios pozicijos laikėsi ir K. Šalkauskis, kalbėdamas apie precedento privalomumą tuomet, kai bylos ginčo klausimas yra nesureguliuotas įstatymu

- “<...> teismo sprendime dėl teisės klausimo, kuris nėra nustatytas nei įstatymo, nei papročio, taikoma yra paties teismo išrasta norma <...>” [17, p. 18]. Be abejojimo, vieną kartą priėmęs sprendimą, teismas privalo šį sprendimą taikyti ir kitą kartą tokioje pačioje situacijoje, kitaip būtų nepaisoma teisingumo principo esmės sprendimu suinteresuotų asmenų atžvilgiu. Teismų nepriklausomumo principas yra tiesiogiai susijęs su teismo precedento privalomumo klausimu, nes, pripažindami šį principą, pripažįstame teisėjų, kaip teisinės valdžios, teisę priimti tam tikrus savarankiškus teisės aktus, kurie turi būti pripažinti teisės šaltiniais ir įgyti privalomąjį pobūdį. Tuo tarpu formalioji įstatymų viršenybė įpareigoja teisėją sprendžiant bylas teikti pirmenybę ne įstatymo dvasiai, o įstatymo raidei ir taip sustiprina formalizmo tendencijas vykdant teisingumą, skatina teismų abejingumą savo vykdomo teisingumo turiniui. Įstatymo viršenybė, suponuodama teisės primatą, atima iš teismo teisėkūros *ad hoc* teisę ir taip vetuoja teisminį precedentą [19, p. 283]. Galima teigti, jog teisės aktuose neįtvirtinta teismo teisė kurti teisminį precedentą riboja ir teismo nepriklausomybę vykdant teisingumą. Teismas gali visapusiškai funkcionuoti ir būti nepriklausomas tik tuomet, jei jis ne tik taiko įstatymų leidžiamosios valdžios priimtus teisės aktus, bet ir pats kuria teisę, t. y. jam pripažįstama teisė į teisminį precedentą. Jeigu svarbiausiuose valstybės teisės aktuose yra įtvirtintas teismų ir teisėjų nepriklausomumo principas, turi būti formalizuotas ir teismo precedentas, kaip privalomas teisės šaltinis, kuriuo remiantis įgyvendinamas šis principas.

Vienas iš svarbiausių ir dažniausiai taikomų bendrųjų teisės principų – *lygiateisiškumas*, t. y. visų lygybė prieš įstatymą ir teismą. Šis principas įtvirtintas Lietuvos Respublikos Konstitucijos 29 straipsnyje ir yra išskirtinės svarbos, nes iš jo gali būti išvedama ir pati teisė bei pareigų vienovė, kuri galima tik tuo atveju, jeigu postuluojuama, kad kiekvienas asmuo yra teisės subjektas ir visų žmonių teisės vienodai brangintinos [18, p. 148]. Vieną iš šio principo realizavimo aspektų taip pat galima sieti su teismo precedento privalomumu. Lygiateisiškumas įpareigoja valstybę vienodai veiksmingomis priemonėmis ginti kiekvieno asmens laisves ir teises, garantuoja teisę į įstatymų apsaugą, reikalauja, kad šalies teisėje būtų įtvirtintos pagrindinės teisės ir pareigos kiekvienam asmeniui lygiai su kitais be jokių išimčių. Visų asmenų lygybė įstatymui reiškia, kad teisės aktai vienodai taikomi visiems asmenims, kiekvienas asmuo turi teisę, kad jo byla teismuose būtų nagrinėjama pagal vienodas taisykles ir be jokios diskriminacijos. Lietuvos Respublikos Konstitucija, įtvirtindama subjektų lygiateisiškumą, išskiria, jog visi asmenys yra lygūs įstatymui, teismui bei kitoms institucijoms. Teismo išskyrimas iš kitų institucijų parodo jo svarbą ir galima teigti, jog teismas yra itin svarbi grandis, užtikrinanti lygiateisiškumo principo įgyvendinimą. Teismui priėmus nevienodą sprendimą analogiškoje situacijoje, iš karto pažeidžiamas šis principas. Neformalizavus teismo precedento, negalima tikėtis, jog valstybėje bus sėkmingai įgyvendinamas lygiateisiškumo principas. Teismai gali skirtingai spręsti analogiškas bylas, jei nėra įpareigoti

vadovautis anksčiau priimtu sprendimu. Tokia nelygiavertė situacija pirmiausia yra neteisinga teisės subjektų atžvilgiu, menkina jų pasitikėjimą teismine valdžia, taip pat prieštarauja konstituciniam lygiateisiškumo principui. Vadinas, jei tam tikroje byloje teismas priėmė sprendimą, jis privalo kitoje analogiškoje byloje priimti tokį patį sprendimą, t. y. turi vadovautis teismo precedentu. Užtikrinant visų asmenų lygybę prieš teismą, reikia įtvirtinti teismo precedento privalomumą, taip išvengiant situacijos, kad skirtingi teismai tokiose pačiose situacijose gali priimti skirtingus sprendimus.

Glaustai aptarus keletą bendrųjų teisės principų, galima daryti išvadą, jog vienas ar keli šių principų turinio elementų tiesiogiai susiję su teisiniu precedentu, kurio privalomumas mūsų teisinėje sistemoje nėra įtvirtintas, bet mokslinėje doktrinoje vis plačiau kalbama apie šią būtinybę. Teismo precedento privalomumo formalizavimas leistų neginčytinai pripažinti jį teisės šaltiniu ir padėtų išspręsti ne vieną nūdienos teisėje susiklosčiusią keblią situaciją. Galima kalbėti ne tik apie teismo sprendimus konkrečiose bylose, bet ir apie įstatymų leidžiamosios valdžios darbo „palengvinimą“, nes ne vienas teisininkas savo veikaluose yra pažymėjęs, kad teismo precedento įteisinimas stabilizuoja pačią pozityvią teisę. Įstatymų keitimas nebūtinai turi įtakos teismų sprendimams, kadangi sukurtas teismo precedentas taikomas ir tolesnėse bylose, nes „tas, kas yra suformuluota ne įstatymo leidėjo, o teismo proceso, negali būti taip lengvai pakeičiamas ar atšaukiamas“ [16, psl. 29].

IŠVADOS

Išanalizavus svarbiausius Lietuvos teisės aktus, teisės teoretikų pozicijas, galima konstatuoti neformaliai privalomą teismo precedento pobūdį, kurio formalizavimas atitiktų teismų veikloje susiklosčiusią praktiką. 2006 m. kovo 28 d. Konstitucinio Teismo nutarimu Lietuvos teisinė sistema pasuko teismo precedento privalomumo įtvirtinimo teisės aktuose link.

Mokslinė doktrina nurodo teismo precedento vietą teisės šaltinių hierarchijoje, todėl privalomumas, kaip teisės šaltinio požymis, yra neatsiejamas nuo teismo precedento.

Nors 1933 m. Teismų santvarkos įstatymas aiškiai įtvirtino Vyriausiojo Tribunolo išaiškinimų privalomumą žemesnės instancijos teismams, šiandien galiojantis Lietuvos Respublikos teismų įstatymas numato tik rekomendacinį Lietuvos Aukščiausiojo Teismo išaiškinimų pobūdį. Susiklosčiusi teismų veiklos praktika atskleidžia kasacinės instancijos teismo, kaip neformalaus teisės aiškintojo, vaidmenį.

Išnaginėjus teismo precedento privalomumo problemą kai kurių bendrųjų teisės principų kontekste, išryškėja būtinybė teisės aktuose įtvirtinti privalomą teismo precedento pobūdį.

Nekeičiant susiklosčiusios situacijos iškyla teismo precedento padėties ir bendrųjų teisės principų turinio konfrontacija.

LITERATŪRA

Norminiai teisės aktai

1. Lietuvos Respublikos Konstitucija // VŽ. 1992. Nr. 33-1014.
2. Lietuvos Valstybės Laikinosios Konstitucijos Pamatiniai Dėsniai // LVŽ papildymas. Nr. 1/1a. 1918.
3. Lietuvos Respublikos civilinis kodeksas // VŽ. 2000. Nr. 74-2262.
4. Lietuvos Respublikos teismų įstatymas // VŽ. 1994. Nr. 48-851.
5. Lietuvos Respublikos teismų santvarkos įstatymas // VŽ. 1933. Nr. 419/2900.
6. Lietuvos novelos. Neoficialus leidinys / Sudarė K. Šalkauskis, padedant J. Šerkšniui ir V. Šalkauskienei. Kaunas, 1935.

Specialioji literatūra

7. Civil Procedure. 4th ed. / by J. Fleming, G.C. Hazard, J. Leubsdorf. Boston: Little, Brown and Co, 1992.
8. Kelzenas H. Grynoji teisės teorija. Vilnius, 2002.
9. Laužikas E., Mikelėnas V., Nekrošius V. Civilinio proceso teisė. I tomas. Vilnius: Justitia, 2003.
10. Leonas P. Aequitas Lietuvos teismuose. Raštai. III tomas. Vilnius: Teisinės informacijos centras, 2005.
11. Leonas P. Dėl vieno įstatymų aiškinimo. Lietuvos universiteto Teisių fakulteto darbai. II tomas, 2 knyga. Kaunas, 1925.
12. Leonas P. Teisės enciklopedija, Vilnius, 1995.
13. Mačys VI. Civilinio proceso paskaitos. Kaunas: Teisių fakulteto leidinys, 1924.
14. Maksimaitis M. Lietuvos teisės šaltiniai 1918–1940 metais. Vilnius: Justitia, 2001.
15. Seagle M. Bendrosios teisės pamokos Lietuvai // Lietuvos teisės kūrimo principai. Vilnius, 1995.
16. Šalkauskis K. Teismų precedentai // Teisė. 1938. Nr. 41.
17. Vaišvila A. Teisės teorija. Vilnius: Justitia, 2004.
18. Vaišvila A. Teisinės valstybės koncepcija Lietuvoje. Vilnius: Litimo, 2000.

Teismų praktika

19. Lietuvos Respublikos Konstitucinio Teismo 1995 m. gruodžio 22 d. nutarimas „Dėl Lietuvos Respublikos įstatymo „Dėl piliečių nuosavybės teisių į išlikusį nekilnojamąjį turtą atstatymo tvarkos ir sąlygų“ 8 straipsnio antrosios dalies 4 punkto ir ketvirtosios dalies normos atitikimo Lietuvos Respublikos Konstitucijai“ // VŽ. 1995. Nr. 106-2381.
20. Lietuvos Respublikos Konstitucinio Teismo nutarimas dėl Lietuvos Respublikos Konstitucinio Teismo įstatymo 62 straipsnio 1 dalies 2 punkto, 69 straipsnio 4 dalies (1996 m. liepos 11 d. redakcija), Lietuvos Respublikos teismų įstatymo 11 straipsnio 3 dalies (2002 m. sausio 24 d. redakcija), 96 straipsnio 2 dalies (2002 m. sausio 24 d. redakcija) atitikties Lietuvos Respublikos Konstitucijai // VŽ. 2006. Nr. 36-1292.
21. Lietuvos Aukščiausiojo Teismo Civilinių bylų skyriaus teisėjų kolegijos 1999 m. gegužės 12 d. nutartis c.b. S. Ilčiukienė prieš K. Mažeikienę ir kt., Nr. 3K-3-120/1999.

THE PROBLEM OF OBLIGATION OF JUDICIAL PRECEDENT IN THE LITHUANIAN LEGAL SYSTEM

Rytis Jokubauskas*

Mykolas Romeris University

S u m m a r y

The end of the 20th century revealed the trends of assimilation of Romanic–Germanic and Anglo–Saxon legal traditions that influence different attitudes of law theoreticians regarding judicial precedent as a mandatory source of law. The problem of judicial precedent which has already been brought up in 1918–1940 remained an important issue in the discussions of contemporary Lithuanian law scientists.

This article, based on legal acts and works of prominent Lithuanian law scientists, seeks to develop the conception of a judicial precedent as a source of law, discusses the role of the highest instance court as the institution authorized to officially clarify the state law, analyses the mandatory character of a judicial precedent in the context of several general law principles.

Careful analysis of the fundamental Lithuanian legal acts and attitudes of law theoreticians allows to state an informally mandatory character of a judicial precedent, the formalization of which would comply with the court practice. Under the Resolution of the Constitutional Court of March 28, 2006 the Lithuanian legal system has taken a direction towards implementation of obligation of a judicial precedent.

A scientific doctrine indicates the place of a judicial precedent in the hierarchy of the sources of law therefore the obligation as the criterion of a source of law is indispensable from a judicial precedent.

Though the Law on Court System of 1933 established the obvious obligation of the clarifications of the High Tribunal to the lower instance courts, the Law on Courts of the Republic of Lithuania which is currently in force provided only the recommendatory character of clarifications presented by the Supreme Court of Lithuania. The established court practice revealed the role of a cassation court as an informal law clarification institution.

After analyzing the problem of the obligation of a judicial precedent in the context of several general legal principles the necessity to establish a mandatory character of a judicial precedent in legal acts emerges.

In case the current situation is not improved the confrontation of the situation of a judicial precedent and the contents of general law principles arises.

Keywords: precedent, source of law, interpretation of law, rule of law.

* Doctoral Candidate, Mykolas Romeris University, Law Faculty, Department of Law History.